

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Δ Ε Υ Τ Ε Ρ Ο

Ὁ Ἰησοῦς

καὶ ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ

ΣΤΗΝ ΠΙΟ ΚΑΤΑΦΡΟΝΕΜΕΝΗ ἐπαρχία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, πού ὁ λαός της εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ ἐγκαταλείπει τὴ γῆ του καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τὴ διασπορά του, σημειώθηκαν μερικὰ ἀπλὰ γεγονότα πού δὲν ἦταν κἄν γεγονότα «ἱστορικὰ» καὶ πού κανένας ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ἢ τοὺς ἰσχυροὺς δὲν καταδέχθηκε νὰ τὰ προσέξει. Ἄφου δὲν τὰ πρόσεξαν οἱ σοφοὶ καὶ οἱ ἰσχυροί, τὰ πρόσεξαν μερικοὶ ἀγράμματοι καὶ ἀδύνατοι, τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου καὶ οἱ ἄρρωστοι.

Ἐνας ἄγνωστος περπάτησε ἐπάνω στὰ ὕδατα, ἐμακάρισε ὅσους οἱ ἄλλοι περιφρονοῦν, συχώρεσε μιὰν ἀμαρτωλή, κάλεσε τὰ παιδάκια νὰ πᾶνε κοντά του, διάλεξε ἕναν πῶλον ὄνου γιὰ νὰ καθίσει ἐπάνω του ὡς «βασιλεὺς» καὶ νὰ μπεῖ στὰ Ἱεροσόλυμα, ἔπλυε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του, καὶ βιάστηκε — ναί, βιάστηκε τόσο πού φαίνεται ἀνεξήγητη ἡ βιασύνη του — νὰ σταυρωθεῖ.

Αὐτὰ εἶναι, τάχα, ὅλα ὅσα ἔκαμε ὁ ἄγνωστος, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου; Ὅχι ἀκριβῶς ὅλα· ἔκαμε καὶ μερικὰ ἀκόμα, λίγα ἀκόμα. Ἐθεράπευσε ἀρρώστους, ξανάφερε στὴ ζωὴ ἕνα κοριτσάκι καὶ τὸν Λάζαρο, εἶπε ν' ἀγαπάμε τοὺς ἐχθροὺς μας καὶ νὰ μπαίνομε ἀπὸ τὴν πύλη τῆ στενῆ καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν πλατεία, πορεύθηκε (ὅπως συνήθιζε) στὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν κ' ὕστερα

σ' ένα χωριό που λεγόταν Γεθσημανή, και βιάστηκε — ναί, βιάστηκε τόσο που δεν μπορεί να μην είχε κάποιο νόημα ή βιασύνη του — να σταυρωθεί.

Γιατί βιάστηκε ο Ίησούς να σταυρωθεί; Είχε βιαστεί, άλλοτε, και ο Σωκράτης να πιεί το κώνειο. «'Αλλά μηδὲν ἐπιέγου» του έλεγε ο Κρίτων, «ἐτι γὰρ ἐγχωρεῖ». Τί ὅμως θὰ είχε κερδίσει ο Σωκράτης, ἂν είχε καθυστερήσει για μιὰ - δυὸ ὥρες να πιεί το κώνειο; «Οὐδὲν γὰρ οἶμαι κερδαίνειν, ὀλίγον ὕστερον πιῶν, ἄλλο γε ἢ γέλωτα ὀφλήσειν παρ' ἐμαυτῷ, γλιχόμενος τοῦ ζῆν καὶ φειδόμενος οὐδενὸς ἐτι ἐνόητος». Ἡ ἀπάντηση τοῦ Σωκράτη, που πέθανε για να προσαρμοσθεῖ στους νόμους τῶν Ἀθηναίων, ἦταν ἡ φιλοσοφικὴ ἀπάντηση ἑνὸς μεγάλου πολίτη. Ὁ Ίησούς που σταυρώθηκε για να προσαρμοσθεῖ στο θέλημα τοῦ Θεοῦ, βιάστηκε μ' ἕναν ἄλλο τρόπο. Τὸ πρόβλημα για τὸν Ίησού δεν ἦταν, ἂν θὰ κέρδιζε ἢ ὄχι μιὰ - δυὸ ὥρες καὶ ἂν θάξιζε, «γλιχόμενος τοῦ ζῆν», να δείξει τὴν τέτοια μάταιη φροντίδα. Μὲ τὴ βιασύνη του ὁ Ίησούς δεν ἤθελε, ὅπως ὁ Σωκράτης, να δείξει τὴ φιλοσοφικὴ του ἀνωτερότητα ἀπέναντι τῆς ζωῆς. Τὴν ἀνωτερότητα αὐτή, που εἶχε σημασία να τὴ δείξει ὁ μέγας πολίτης γιατί τὸ παράδειγμά του θάμενε στὴν ἱστορία ὡς παράδειγμα ἠθικῆς ὑπεροχῆς, δεν ἔπρεπε καὶ δεν ἤθελε να τὴ δείξει, μειώνοντας τοὺς ἄλλους υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ἀπλοὺς καὶ τοὺς μικροὺς που τρέμουν τὸ θάνατο, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ίησούς, ἀφοῦ οἰκειοποιήθηκε τὴν «ἀσθενῆ σάρκα» τῶν ἀνθρώπων, ἔπρεπε να συμμερισθεῖ τοὺς φόβους καὶ τὶς ἀδυναμίες τους για να τοὺς κάνει να ἐλπίσουν ὅτι, μολονότι ἀδύνατοι, μπορεί καὶ να σωθοῦν. Γι' αὐτό, ἐνώ τὸ πνεῦμα του βιαζόταν καὶ τὰ εἶχε ὅλα προδικάσει — ἡ σκηνὴ τοῦ «μυστικοῦ δείπνου» εἶναι ἡ πιὸ ὑπέροχη σύνθεση ψυχικῆς τρυφερότητας καὶ ἠθικῆς γαλήνης τοῦ ἐτοιμοθάνατου —, ἀποτραδήχτηκε, ὡστόσο, ὕστερα για να προσευχηθεῖ ὡς ἄνθρωπος ἀδύνατος, ἐνίωσε τὴν ψυχὴ του περίλυπον ἕως θανάτου, «ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ προσευχόμενος καὶ λέγων· πάτερ μου, εἰ δυνατὸν ἐστίν, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο»· «καὶ ἐγένετο ὁ ἰδρῶς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος καταβαίνοντος ἐπὶ τὴν γῆν». Ὁ Ίησούς, τὴν ὥρα ἐκείνη, δεν ἤθελε να δείξει στὸν κόσμον, ποιὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ στάση, ποιὸ τὸ ἦθος, τοῦ Ἀθηναίου πολίτη· ὁ Ίησούς ἤθελε να δείξει ποιὰ εἶναι ἡ φύση τοῦ

άνθρώπου. Κι' άφού συμμερίσθηκε τών άπλών και κοινών άνθρώπων τις άδυναμίες, τότε πιά βιάστηκε. Και πώς βιάστηκε! Ή σκηνή είναι βαθύτατα χαρακτηριστική. Ξύπνησε για τρίτη φορά τούς άποκοιμισμένους μαθητές του πού, άν και οί πιό διαλεχτοί άνθρωποι τού κόσμου, είχαν τή σάρκα άσθενή και τούς όφθαλμούς «καταδαρυνομένους», και τούς λέει: «άγωμεν' ίδου ό παραδιδούς με ήγγικεν». Και ξεκίνησε νά προύπαντήσει εκείνον πού ήταν ταγμένος νά τόν παραδώσει.

Άπό την ώρα αυτή ό Ίησούς, πού ως άνθρωπος — λίγες στιγμές πρωτύτερα — παραδέχθηκε ότι είναι άδύνατος, γίνεται πανίσχυρος. Και δέν τόν περίμενε τόν Ίησού μονάχα ό θάνατος. Ένας θάνατος σαν τό θάνατο τού Σωκράτη πού, άφού ήπια τό «φαρμακόν», έκαμε μερικές βόλτες μέσ' στο δωμάτιο τής φυλακής του και, νιώθοντας ύστερα τά σκέλη του νά γίνονται βαρειά, «κατεκλίθη ύπτιος». Τόν Ίησού τόν περίμεναν έμπυσμοί και ραπίσματα, ό στέφανος έξ άκανθών, τό όξος και ή χολή, ή σταύρωση. Ώστόσο, βιάστηκε νά βγει κέραν τού χειμάρρου τών Κέδρων», στον «κήπο» όπου θά προύπαντούσε τόν πιό μαρτυρικό θάνατο πού είχε έπιφυλάξει ό Θεός σέ άνθρωπο. Και τόν είχε έπιφυλάξει στον «κυión του τόν άγαπητόν».

Ό Ίησούς βιάστηκε νά σταυρωθεί για νά φανεί άξιος τής Άγάπης.

2.— Μέσ' άπό την άλήθεια αυτή — την άλήθεια πού συνυφαίνει την ύπέρτατη άγάπη με την ύπέρτατη θυσία — έπήγασε ένα νέο νόημα τής ζωής κ' ένα νέο νόημα τού θανάτου. Τό νόημα αυτό πού ήταν ταγμένο νά προετοιμάσει την ψυχή τών ανθρώπων για τις δοκιμασίες σιώνων, δέν έγινε άμέσως αντιληπτό. Ό Παύλος, ό μεγάλος πολιτικός νοϋς τού Χριστιανισμού, άπευθύνοντας τό λόγο σέ Έλληνες, σπεύδει νά θέσει με τρόπον άμεσο τό πρόβλημα: κή γνώσις φυσιοί, ή δέ άγάπη οίκοδομεί». Και στην ίδια έπιστολή, την πρώτη προς Κορινθίους, θεσπίζει την ιεραρχία τών άξιών: ή άγάπη δέν είναι μόνο πολύ πιό έπάνω άπό τή γνώση, αλλά είν' έπάνω κι' άπό την πίστη, έπάνω κι' άπό την έλπίδα.

Ώστόσο, ούτε τού Παύλου ή καθαρή παιδαγωγική φωνή δέ μπορούσε νά βρει άμέσως τή σωτήρια απήχησή της στον έλληνορωμαϊκό κόσμο. Ό κόσμος αυτός, μολονότι είχε φθάσει, με χτυπητό σύμπτωμα τόν Νέρωνα, σ' ένα ήθικό και γενικό-

τερο ιστορικό αδιέξοδο βρήκε τρόπο να ξεφύγει ακόμα από το αδιέξοδο τούτο χωρίς τη βοήθεια του Χριστιανισμού. Ὁ Νέρων, στὰ 64 μ. Χ., ἐγκαινιάζει τοὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ποιὸ νόημα εἶχαν οἱ διωγμοὶ αὐτοὶ; Ἀργότερα, βλέπουμε καὶ φωτισμένους αὐτοκράτορες, ακόμα καὶ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, ν' ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τοῦ Νέρωνος. Δὲν ξέρουμε — μολονότι ὁ Τάκιτος μᾶς ἔκαμε νὰ τὸ ὑποφιαζόμεσθε — ἂν εἶναι ὁ Νέρων ὁ ἔνοχος γιὰ τὴν πυρπόληση τῆς Ρώμης· ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν εἶναι ὁ ἔνοχος γιὰ τὴν πυρπόληση, εἶναι ὁ ἔνοχος γιὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς ἐνοχῆς τῶν Χριστιανῶν. Ἡ Ρώμη — ἡ μεγάλη, ἡ ἀήττητη, ἡ κοσμοκράτειρα ποὺ εἶχε σεβασθεῖ καὶ ἀφομοιώσει τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, καθὼς καὶ ἀμέτρητες ξένες θεότητες καὶ λατρεῖες — εἶχε ἀνάγκη τώρα ἀπὸ ἀθῶα θύματα, ἀπὸ ἀοπλους καὶ ἀνυπεράσπιστους ἐχθροὺς. Ὅπως ἐσκότωσε ὁ Νέρων τὴ μητέρα του, τὸν ἀδερφό του, τὴ γυναῖκα του, ἔτσι παράδωσε καὶ ἡ Ρώμη τοῦ Νέρωνος τοὺς Χριστιανοὺς στὸν πιὸ μαρτυρικὸ θάνατο. Ὁ Τάκιτος μᾶς περιγράφει τὶς σκηνές. Θεωρῶντας τοὺς Χριστιανοὺς ἄξιους τῆς πιὸ αὐστηρῆς τιμωρίας, ἀναγνωρίζει ὡστόσο, ὀνομάζοντάς τους «δυστυχεῖς», ὅτι θυσιάσθηκαν λιγώτερο γιὰ τὸ δημόσιο καλὸ, καὶ περισσότερο γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἡ ἀπανθρωπία ἑνὸς ἐκδικητικοῦ τυράννου. Ἄλλοι Χριστιανοὶ — ὅπως μᾶς λέει ὁ Τάκιτος — σταυρώθηκαν, ἄλλων τὰ σώματα, ἀφοῦ τὰ ράψανε μέσα σὲ δέρματα ἄγριων θηρίων, παραδόθηκαν στοὺς σκύλους, καὶ ἄλλους πάλι, ἀφοῦ τοὺς περιχύσανε μὲ εὐφλεκτες ὕλες, τοὺς ἔκαμαν ἀνθρώπινους πυρσοὺς γιὰ νὰ φωτισθεῖ τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας.

Μ' αὐτὸ ἀκριδῶς τὸ φοβερὸ γεγονὸς ποὺ τὶς λεπτομέρειές του τὶς ἐπικυρώνει καὶ ὁ Σουητώσιος, μπῆκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν ἐξωτερικὴ καὶ δημόσια ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἡ ἐφεύρεση τῆς ἐνοχῆς τῶν ἀθῶων ἦταν μιὰ κοσμοϊστορικὴ ἐφεύρεση τοῦ Νέρωνος. Ὅπως ὁ Ἰησοῦς, ὁ μεγαλύτερος ἀθῶος τῶν αἰῶνων, ἔτσι καὶ οἱ ἀθῶοι Χριστιανοὶ ἔπρεπε νὰ κηρυχθοῦν ἔνοχοι. Πῶς μπορούσε νὰ σωθεῖ ὁ κόσμος χωρὶς νὰ κηρυχθοῦν ἔνοχοι οἱ ἀθῶοι, χωρὶς τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας νὰ τὸ φωτίσουν σὰν λαμπάδες τὰ σώματα τῶν ἀθῶων; Κι' αὐτὸς ὁ ἄγριος ὄχλος ποὺ ἀποτροπιαζόταν τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ποὺ ἔσπευσε νὰ παρακολουθήσει στοὺς κήπους καὶ στὸν ἵππόδρομο τοῦ Νέρωνος τὸ θέαμα, αἰσθάνθηκε οἶκτο. Ἀλλὰ δὲν ἦταν ακόμα ἀρκετὸς ὁ στιγ-

μιαῖος αὐτὸς οἶκτος, ὅπως δὲν ἦταν ἀρκετὸ καὶ τὸ πρῶτο μαρ-
τύριο τῶν Χριστιανῶν. Ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, ἂν καὶ εἶχε
φθάσει στὸ ἠθικὸ ἀπροχώρητο, ἔπρεπε ν' ἀνθέξει ἀκόμα καὶ
ν' ἀναλάβει μάλιστα μερικές ἠθικές δυνάμεις, γιὰ νὰ προλάβουν οἱ ἀθῶοι — οἱ Χριστιανοὶ — ν' ἀσκηθοῦν στὶς δοκιμασίες
ἐκεῖνες ποὺ θὰ τοὺς ἔκαναν ἀξιους νὰ πάρουν τὸν κόσμον αὐτὸν
στὰ χέρια τοὺς καὶ νὰ τὸν σώσουν. Ἐπρεπε δυόμισιν ἀκόμα
αἰῶνες, ὑπερῶς ἀπὸ τὸ φοβερὸ ἔτος 64, νὰ συνεχισθοῦν οἱ διω-
γμοὶ καὶ νὰ παραταθοῦν οἱ θρήνοι γιὰ ν' ἀποκτήσουν οἱ Χρι-
στιανοὶ τὸ ἱστορικὸ δικαίωμα νὰ σηκώσουν στὸν ὦμον τοὺς τὶς
ἀμαρτίες καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

3.— Μὲ αὐτοκράτορες σὰν τὸν Καλιγούλα, τὸν Νέρωνα
καὶ τὸν Δομιτιανὸ ποὺ ἡ τυφλὴ τύχη τῆς ἡγεμονικῆς καταγω-
γῆς εἶχε ἀνεβάσει στὸ θρόνον, ἡ Ρώμη δὲ θ' ἀντεχεῖ κ' ἐνῶ θά-
πεφτε, δὲ θὰ εἶχαν ἀκόμα ὠριμάσει καὶ ἀσκηθεῖ τὰ χέρια ἐκεῖνα
ποὺ ἦταν ταγμένα νὰ σώσουν τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον. Σοφές
ἱστορικὲς συμπτώσεις ἔφεραν τὰ πράγματα ἔτσι, ὥστε ἀπὸ τὴ
μιὰ μεριὰ οἱ κίνδυνοι ἀπ' ἔξω ν' ἀνασταλοῦν κάπως γιὰ δυὸ
αἰῶνες, κ' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἠθικὴ ἀποσύνθεση
νὰ συγκαλυφθεῖ μὲ τὴν παρουσίαν ἰσχυρῶν καὶ συνετῶν αὐτο-
κρατόρων ποὺ κατάφεραν κ' ἀπὸ καθαρὰ πολιτικὴ ἀποψη νὰ
συντηρήσουν τὴν *pacē augusta* τοῦ Ὀκταβιανοῦ. Ὁ δίκαιος καὶ
φιλόανθρωπος Νέρβας, υἱοθετώντας καὶ ὀρίζοντας διάδοχόν του
τὸν Τραϊανόν, ἔκαμε μιὰ πράξη ποὺ δίνει στὰ δυὸ χρόνια τῆς
ἡγεμονίας του τὴν ἑκτασὴ ὀλόκληρον αἰῶνα. Ὁ Τραϊανός, ὁ
Ἀδριανός, ὁ Ἀντωνίνος Πίος, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος — οἱ αὐτο-
κράτορες αὐτοὶ ποὺ ἡ ἔξοχη σειρά τους ὀφείλεται στὸ σύστημα
τῆς υἱοθεσίας τοῦ ἀξίου διαδόχου — σώζουν, ἀπὸ τὰ 98 μ. Χ.
ὡς τὰ 180, τὴν κατάστασιν. Ὁ κόσμος ποὺ εἶχε μπεῖ σὲ ἠθικὴ
ἀποσύνθεσιν, βρῆκε ἔτσι τρόπο νὰ στερεώσῃ τὴν ἱστορικὴν του
ἐπιφάνειαν. Ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴ στερεότηταν καὶ ὡς ἓνα
σημεῖον, μάλιστα, τὴ λαμπρότητα ποὺ παρουσίασε ἡ ἐπιφάνεια
αὐτὴ γιὰ ἑκατὸ χρόνια, καὶ στὴν κόπωση καὶ παρακμὴν ποὺ ἔχα-
ρακτήριζε τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων στὰ ἴδια ἐκεῖνα
χρόνια, εἶναι πολὺν διδακτικὴ. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ μᾶς δείχνει,
πόσο μεγάλη μπορεῖ νάναί ἡ ἐπίδρασις ἰσχυρῶν καὶ σοφῶν ἡγε-
τῶν στὶς σκοτεινὰς ὥρας τῆς ἱστορίας, ὅταν οἱ ἀντικειμενικὲς
κοινωνικὲς συνθήκες καὶ οἱ ἠθικοὶ ὅροι τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἔχουν

ὑποχωρήσει ὡς παράγοντες σταθεροὶ καὶ ἀποφασιστικοὶ κ' ἔχουν παραχωρήσει τὴ θέσιν τους στὸ χάος καὶ στὴ σκοτεινὴ τύχη. Χωρὶς τοὺς αὐτοκράτορες ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω, τὸ χάος θὰ εἶχε κυριεύσει καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἱστορίας, ὅπως ἄρχισε νὰ τὴν κυριεύει στὸν Γ' αἰῶνα μ. Χ. καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ 180, δηλαδή ὑστερ' ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Ὡς τὰ 284 ποὺ ἐμφανίζεται στὸ προσκῆνιον τῆς ἱστορίας ὁ Διοκλητιανός, ἡ Ρώμη οὐσιαστικὰ εἶχε πάψει νὰ ὑπάρχει ὡς συγκρότημα πολιτειακόν, ὡς ἱστορικὸς κόσμος, ἀκόμα καὶ ὡς πρόσοψη τοῦ κόσμου ἐκείνου ποὺ ἦταν ἔλλοτε ὁ ἑλληνορωμαϊκός. Τυχοδιώκτες, κακούργοι, παιδιὰ, ἀγράμματοι στρατιῶτες ἀνακηρύσσονται αὐτοκράτορες. Ὁ Ἡλιογάβαλος, δεκατεσσάρων ἐτῶν, μεταφέρει ἐπὶ τῆς Ρώμης ὀργιαστικὰς λατρεῖας ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὁ Μαξιμίνος ὁ Θράξ, ἓνας βοσκὸς ἀπὸ τὴ Θράκη, περιφρονεῖ καὶ ποδοπατεῖ τὴ Ρώμη, Ἀραβες γίνονται αὐτοκράτορες, ὁ ἓνας σφετερίζεται τὰ ἔνομα δικαιώματα τοῦ ἄλλου (κανένα δικαίωμα δὲν προβάλλει πιά ὡς νόμιμον), καὶ ἂν ἔτυχε μερικοὶ ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες νᾶναι καλοὶ καὶ συνετοὶ δὲν προφθαίνουσι νὰ κυβερνήσουν γιὰ τὸν λαόν, ἀλλὰ τὸν καταπίνει τὸ χάος. Κ' ἐνῶ τέτοια εἶναι ἡ ἀποσύνθεσις ποὺ παρουσιάζει πιά καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, τὰ βήματα τῶν βαρβάρων ἤχουσι παντοῦ ἀπειλητικά, οἱ Γότθοι φθάνουσι ὡς τὴν Ἀθήναν, ὡς τὴν Κόρινθον καὶ ὡς τὴ Σπάρτην. Ὁ τρόμος εἶχε κυριεύσει τὰ πνεύματα καὶ τὶς ψυχὰς. Κάθε ἦχος, κάθε ποδοβολητό, κάθε χτύπημα ἐπὶ τὴν πόρταν εἶχε καταστήσει μῆνυμα θανάτου.

Ἄλλὰ πλάϊ στὸν τρόμον εἶχε ἀναπτυχθεῖ πιά καὶ ἡ ἐλπίδις. Πλάϊ στὸ μῆνυμα τοῦ θανάτου ἀκουγόταν πιά καὶ τὸ μῆνυμα τῆς αἰώνιας ζωῆς. Σὲ μεγάλα στρώματα τοῦ λαοῦ — σωστότερα: τῶν λαῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους — εἶχε ἐπικρατήσῃ πιά ὁ Χριστιανισμός. Μέσ' ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν ψυχὴν τῶν βασιανισμένων, τῶν τρομαγμένων, τῶν κατατρεγμένων, εἶχε ξεπηδήσει ἡ δύναμις ποὺ ἦταν ταγμένη ν' ἀναχαιτίσει ὀριστικὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ κόσμου.

Ὁ Διοκλητιανός δὲ θέλησε ἢ δὲ μπόρεσε νὰ καταλάβῃ ὅ,τι κατάλαβε, λίγο ἀργότερα, ὁ Κωνσταντίνος. Ἐνῶ κατάφερε ν' ἀνασυγκροτήσῃ καὶ πάλιν τὴν ἐδαφικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, δὲν κατάλαβε ὅτι μπορούσε νὰ τὴν στηρίξῃ ἐπὶ τὴν καινούργιαν αὐτὴν δύναμιν, ἐπὶ τὴν πίστην καὶ ἐπὶ τὴν

ἐλπίδα τῶν Χριστιανῶν. Διακόσια περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό, ὅταν οἱ χριστιανικὲς κοινότητες ἦταν ἀκόμα ἱστορικὰ ἀσήμαντες, ὁ Τραϊανός, ἀπαντώντας στὸν Πλίνιο τὸν νεώτερο ποὺ ἦταν διοικητὴς στὴ Βιθυνία καὶ στὸν Πόντο, καὶ ποὺ τὸν ρωτοῦσε τί πρέπει νὰ κάνει μὲ τοὺς Χριστιανούς, ἔδειξε μιὰ κάποια ἐπιφυλακτικότητα καὶ διατύπωσε τὴν περίφημη διαφορούμενη φράση: «*cruplendi sunt, conquirendi non sunt*». Κι' ἂν ἡ φράση αὐτὴ, παρμένη μόνη της, εἶναι διαφορούμενη, τὴν ἐπεξηγεῖ ὡστόσο ὁ συνετὸς Τραϊανὸς στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν σοφὸ τοῦ φίλου καὶ τοποτηρητὴ, ἀναλύοντας τὶς περιπτώσεις ὅπου ἓνας Χριστιανὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔνοχος καὶ νὰ τιμωρηθεῖ, ἀναλύοντας μάλιστα εἰδικώτερα τὶς περιπτώσεις ὅπου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀθῶος. Οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Τραϊανοῦ ποὺ τὶς συμμερίσθησαν καὶ ὁ Ἄδριανὸς καὶ ὁ Ἀντωνῖνος Πῖος — εἶναι γνωστὲς οἱ αὐτοκρατορικὲς διατάξεις τους ποὺ ἀπαγορεύουν νὰ θεωρεῖται ἡ κραυγὴ τοῦ πλήθους ὡς νομικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐνοχὴ τῶν Χριστιανῶν — δὲν ἦταν ξένες καὶ πρὸς τὴν ἥπια ψυχὴ τοῦ ἰσχυροῦ Διοκλητιανοῦ. Ἄλλὰ, ἐνῶ γιὰ κάμποσον καιρὸ εἶχε ἀνεχθεῖ στὸ ἴδιο του τὸ περιβάλλον Χριστιανούς καὶ εἶχε ἀντιταχθεῖ στὶς πιέσεις ἐκείνων ποὺ τὸν ὠθοῦσαν σὲ νέους διωγμούς, ὑποχωρεῖ στὸ τέλος στὶς ἐπίμονες προτροπὲς τοῦ Γαλερίου καὶ ἐξαπολύει (στὰ 303 - 305) τὸν τελευταῖο γενικό, σ' ὀλόκληρο τὸ ρωμαϊκὸ κράτος — τὸν πρῶτο, μάλιστα, συστηματικὸ — διωγμὸ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ποὺ τὸν συνέχισε ὁ Γαλέριος, ὡς τὰ 311, στὶς ἀνατολικὲς εἰδικώτερα ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Στὶς δραματικὲς συζητήσεις ποὺ εἶχε ὁ Διοκλητιανὸς μὲ τὸν Γαλέριο στὴ Νικομήδεια, ὅταν μετὰ τὶς νίκες του στὴν Περσία πέρασε ὁ τελευταῖος ἓναν ὀλόκληρο χειμῶνα μὲ τὸν κουρασμένο πιά αὐτοκράτορα, ποιὸς ξέρει ποιά ἐπιχειρήματα θὰ πρόβαλε ὁ ἓνας γιὰ ν' ἀποτρέψει καὶ ὁ ἄλλος γιὰ νὰ προκαλέσει τὸν τελευταῖο διωγμὸ. Οἱ Χριστιανοί, πληροφορημένοι γιὰ ὅσα συμβαίνανε, περίμεναν μὲ ἀγωνία τὴν ἔκβαση τῶν συσκέψεων. Εἶχε περάσει πιά ὁ καιρὸς ποῦ, κι' ὅταν ἔδειχναν οἱ Ρωμαῖοι ἐπιείκεια καὶ κατανόηση, ἀρνιόνταν οἱ Χριστιανοὶ μὲ πείσμα στοὺς Ρωμαῖους τὸ δικαίωμα νᾶναι ἐπιεικεῖς, ἀρνιόνταν μὲ πείσμα στοὺς εἰδωλολάτρεις τὴν κατανόηση, κ' ἐπιζητοῦσαν τὴν καταδίκη καὶ τὸ μαρτύριο. Τώρα πιά εἶχε φθάσει ἡ ὥρα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν

Χριστιανῶν· οἱ κατακόμβες εἶχαν ἀπὸ καιρὸ παραχωρήσει τὴ θέση τους στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, σ' ἐκκλησίες καὶ σ' ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση, σὲ μιὰ σχεδὸν δημόσια ζωὴ καὶ δράση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ τελευταῖος μεγάλος διωγμὸς δὲν ἦταν εὐπρόσδεκτος ὡς χρήσιμη ἀσκηση καὶ ὡς σωτήρια δοκιμασία. Μεγάλος ἦταν πιά ὁ κίνδυνος νὰ καμφοῦν κάμποσοι ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς — κι' ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀκόμα τιτλοῦχους — καὶ νὰ δείξει ἔτσι καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς ἡ καρδιά τῶν πιστῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Χριστιανῶν εἶχε πιά πολὺ μεγαλώσει. Μέσ' στὸ μεγάλο πλῆθος χωροῦσαν ὅλοι πιά οἱ ἀνθρώπινοι χαρακτήρες· οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοί, οἱ γενναῖοι καὶ οἱ δειλοί, μ' ὅλες τὶς ἀμέτρητες διαβαθμίσεις καὶ ἀποχρώσεις μεταξύ τους. Ἡ ἔκταση, ἄλλωστε, ἀντιστρατεύεται τὴν ἔνταση· καὶ ὁ ἀριθμὸς τὴν ποιότητα. Ὁ τελευταῖος διωγμὸς δὲν εἶχε θετικὸ νόημα ὡς ἠθικὴ δοκιμασία. Ἀλλὰ ἦταν, εὐτυχῶς, ὁ τελευταῖος. Ὁ Διοκλητιανός, λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξαπόλυση τοῦ διωγμοῦ, πετάει ἐκούσια ἀπὸ πάνω του τὴν αἵματοβαμένη πορφύρα — «καὶ αἷμα ἢ πορφύρα», ἔλεγε ὁ Μάρκος Αὐρήλιος — καὶ ἀποσύρεται στοὺς λαχανόκηπους τῆς δαλματικῆς πατρίδας του, στὸ σημερινὸ Σπαλάτο. Τὸν χριστιανομάχο Μαξιμιανὸ τὸν ἐκτοπίζει ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀφρικὴ ὁ σκληρὸς Μαξέντιος πού, ἂν καὶ σκληρὸς καὶ τυραννικὸς, εὐνοοῦσε ὡστόσο τοὺς Χριστιανοὺς. Ὁ καλὸς καὶ ἠπιος Κωνσταντῖος τοὺς χαρίζει καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἐμπιστοσύνη του. Κι' αὐτὸς πιά ὁ Γαλέριος, στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, μετανοεῖ καὶ ἀποφασίζει, βαρεῖα ἄρρωστος καὶ ἐτοιμοθάνατος, νὰ δείξει στοὺς Χριστιανοὺς — στοὺς «δυστυχεῖς αὐτοὺς ἀνθρώπους», ὅπως λέει ἡ σχετικὴ αὐτοκρατορικὴ διάταξη — τὴν ἐπιείκειά του. Ἡ ἱστορία ὀλόκληρη θάταν ἀλλιώτικη, ἂν ἦταν οἱ ἀνθρώποι, προπάντων οἱ ταγμένοι νὰ κυβερνοῦν, σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους, ἐτοιμοθάνατοι. «Τοῦτο ἔχει ἡ τελειότης τοῦ ἥθους, τὸ πάσαν ἡμέραν ὡς τελευταίαν διεξάγειν. . .», εἶχε πεί ὁ Μάρκος Αὐρήλιος. Ἀλλὰ ποιοὺς τὴν ἔχει τὴν τέτοια τελειότητα ἥθους; Κι' ὡς συμπληρώσω τὸ ἱστορικὸ τοῦτο ἰχνογράφημα: Ὁ Μαξιμῖνος πού διαδέχθηκε τὸν Γαλέριο στὴν Ἀνατολὴ καὶ πού μισοῦσε τοὺς Χριστιανοὺς δὲν προφθαίνει νὰ δώσει νέα μεγάλη ἔκταση στοὺς διωγμούς, γιὰ τὸν συγκράτησαν οἱ δυὸ αὐτοκράτορες τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν, ὁ Λικίνιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἡ ἔντα καὶ

ὁ θάνατος. Κ' ἔρχονται πιά καί τὰ τελεσίδικα ἱστορικά γεγνότα: στὰ 312 μπαίνει στή Ρώμη, νικητής, ὁ Κωνσταντίνος. Καί μετὰ τὸν Μαξέντιο πού τὸν κατατρόπωσε ὁ Κωνσταντίνος, πέφτει ὁ Μαξιμίνος χτυπημένος ἀπὸ τὸν Λικίνιο, καί στὸ τέλος (στὰ 323) κι' ὁ Λικίνιος χτυπημένος ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Κωνσταντίνου. Ἔτσι ἔπεσαν μὲ τὴ σειρά τους ὅλοι οἱ συνάρχοντες καί μένει μόνος πραγματικὸς μονάρχης, ἐνώνοντας ὀλόκληρὴ τὴν αὐτοκρατορία κάτω ἀπὸ τὸ κραταιό του σκῆπτρο, ὁ Κωνσταντίνος. Στὰ 330 καθιερώνει πανηγυρικὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἔδρα καί πρωτεύουσα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ Σταυρὸς γίνεται τὸ σύμβολο καί τῆς ἐγκόσμιας ἐξουσίας. Πεθαίνοντας, στὰ 337, βαπτίζεται ὁ Κωνσταντίνος καί μπαίνει, μὲ ἀνάδοχο τὸν ἴδιο τὸ θάνατο, στὸ ποίμνιο τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.

4.— Ὁ Κωνσταντίνος ἦταν μεγάλος. Ὡστόσο, πῶς θὰ μπορούσε ὁ ἀπαλὸς Ναζωραῖος πού καί τὸ ὠτάριον τοῦ δούλου Μάλχου ἦταν γι' αὐτὸν ἀπαραβίαστο — «πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρᾳ ἀπολοῦνται» —, πῶς θὰ μπορούσε ν' ἀναγνώρισει τὸ Λόγο τοῦ ἐνσαρκωμένο στὸ πρόσωπο τοῦ Κωνσταντίνου πού καί τὸν γιό του, τὸν ἄξιο Κρίσπο, σκότωσε καί τὴ γυναίκα του, τὴν ἔστω ἀνάξια Φαύστα; Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος πού δὲ θέλησε νὰ γίνει Χριστιανός, δὲ σκότωσε τὴ γυναίκα του, τὴ Φαυστίνα, κι' ἄς τὴν ἔλεγαν ἀνάξια καί ἀκόλαστη, οὔτε τὸν Κόμμοδο, τὸν πραγματικὰ ἀνάξιο καί ἄνανδρο γιό του πού ἡ ζωὴ του στοίχισε ἀκριβὰ στή Ρώμη. Ποιός, τάχα, ἀπὸ τοὺς δυὸ ἦταν περισσότερο Χριστιανός, ὁ Κωνσταντίνος ἢ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ «ἅγιος» ἢ ὁ ἐνάρετος;

Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται ν' ἀναγνώριζε ὁ ἀπαλὸς Ναζωραῖος τὸ ψυχικὸ δράμα τοῦ Κωνσταντίνου πού ἦταν μεγάλος ὡς αὐτοκράτορας, ἀλλὰ καί ἀδύνατος ὡς ἄνθρωπος. Οἱ πολὺ ἰσχυροὶ εἶναι κ' οἱ πιὸ ἀδύνατοι. Ἐλάχιστοι ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν κανόνα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἦταν ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ· ἡ γενναιοφροσύνη του ἦταν σχεδὸν ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἐξουσιαστικὴ του βούληση.

Ὁ Κωνσταντίνος υἱοθέτησε τὸν Χριστιανισμὸ ὡς μεγάλος πολιτικός. Καί τὸν ἀσπασθεῖ πεθαίνοντας. Δὲν τόλμησε νὰ τὸν ἀσπασθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία του ὥρα. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ εἶναι σημαντικόν. Ὁ Κωνσταντίνος, ὁ αὐταρχικὸς καί ἀλαζονικὸς, εἶχε χωρὶς ἄλλο ἓνα μυστικὸ δέος μέσα του· ἔπρεπε νὰ φθάσει ἢ

τελευταία του ώρα για να θεωρήσει ότι είχε τὸ δικαίωμα νὰ προσπαθῆσει νὰ γίνῃ Χριστιανός. Στὴν προσπάθεια, ἄλλωστε, μένουν κ' οἱ καλύτεροι ἀκόμα Χριστιανοί. Οἱ περισσότεροι, μάλιστα, λέγονται Χριστιανοί, χωρὶς νὰ προσπαθοῦν κἀν νὰ γίνουν. Ἦδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν πολλοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν μόνο τ' ὄνομα, τοὺς τύπους καὶ τὰ δόγματα. Καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀφότου ἄρχισε ὁ Χριστιανισμὸς νὰ βγαίνει ἀπὸ τὶς κατακόμβες στὴν ἐπιφάνεια, ἄρχισαν κ' οἱ μεγάλοι πειρασμοὶ τῆς ἐπιφάνειας. Τὸ φῶς γνωρίζει περισσότερους πειρασμοὺς ἀπὸ τὸ σκοτάδι. Κι' ἄρχισαν ἀμέσως οἱ ἔριδες, οἱ ἐγκόσμιες ἀντιθέσεις, τὰ τυφλὰ πείσματα, τὰ συμφέροντα, οἱ μικρότητες. Κ' οἱ μικρότητες συνυφάνθησαν μὲ μεγάλες λέξεις, μὲ δογματικὲς μεγαλοστομίες. Ὅταν, ὕστερ' ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τοὺς γιούς του, προσπάθησε, γιὰ λίγους μῆνες, ὁ ἀνεψιὸς του Ἰουλιανός, ὁ ἀνεπίκαιρος καὶ ἀνεδαφικὸς «Ἀθηναῖος», νὰ ἀναστρίψει τὸ ρεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ στάση του ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν, βασισμένη σὲ μιὰ κλασικὴ ἀνεκτικότητα, δὲν ἔχει κἀν σύγκριση μὲ τὴν στάση ποὺ τηροῦσαν οἱ Χριστιανοὶ ἀναμεταξύ τους. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ἀρχίσει οἱ αἱματηρὲς μεταξύ τους ἔριδες, οἱ γεμάτες κακία, ἐκδικητικὸτητα καὶ ἐγκόσμια ὑπεροψία. Τὸ μῖσος καὶ ἡ κακία ἐχρησιμοποίησαν γιὰ προσκῆνιο κι' αὐτὲς τὶς ἱερὲς οἰκουμενικὲς συνόδους.

5.— Τὸ πρόβλημα, ὅμως, βρίσκεται ἄλλου. Τὸ ὅτι καὶ οἱ Χριστιανοὶ θὰ δάγκωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, αὐτὸ τῷξερε ἤδη ὁ Παῦλος. Στὴν ἐπιστολὴ του «πρὸς Γαλάτας» λέει: «ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πεπλήρωται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν. Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε». Κι' ὅταν ἀκόμα προειδοποιοῦσε ὅτι, ἂν ἐξακολουθήσουν τὶς «ἔχθρες», τὶς «ἔριδες», τοὺς «θυμούς», τὶς «διχοστασίες», δὲ θὰ κληρονομήσουν τὴν «βασίλειαν Θεοῦ», ἤξερε χωρὶς ἄλλο ὁ Παῦλος, ὁ μεγάλος παιδαγωγός, ὅτι καμιά προειδοποίησις δὲν εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀρκετὴ.

Ὡστόσο, τὸ πρόβλημα βρίσκεται ἄλλου. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦταν ταγμένος ν' ἀλλάξει τὴ φύσιν τῶν ἀνθρώπων. Ἴσως νὰ ἔλλαξε τοὺς καλοὺς καὶ νὰ τοὺς ἔκαμε κάπως καλύτερους. Ἴσως νὰ ἔκαμε κ' ἓναν στοὺς χίλιους κακοὺς νὰ γίνῃ λιγώτερο κακός. Ἀλλὰ οἱ ἀνθρώποι ἔμειναν ἀνθρώποι. Ἐκεῖ, ὅμως, ποὺ ἐνιωθάν τὸν ἑαυτὸ τοὺς ἀδειανὸ — καὶ τὸν ἐνιωθάν οἱ περισσότεροι

στοὺς πρώτους αἰῶνες μ. Χ. — ἦρθε ἡ ἐλπίδα. Κ' ἦρθε ἡ ἐλπίδα γιὰ ὅλους, ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς κακοὺς ποὺ δὲν ξέρουν ὅτι εἶναι κακοί. Χωρὶς ἄλλο, μάλιστα, θὰ μειώθηκαν κ' οἱ κακὲς πράξεις τῶν κακῶν. Δὲν ξέρουμε, ἄλλωστε, πόσο περισσότερες κακὲς πράξεις θὰ εἶχαν γίνει ἂν δὲν ἐρχόταν ὁ Χριστιανισμός. Οἱ ἄνθρωποι συγκρατήθηκαν. Ὁ Παῦλος ἔβαλε τὴν ἀγάπη ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Οἱ ἄνθρωποι ἔβαλαν τὴν ἐλπίδα ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀγάπη. Αὐτὸ τοὺς συνέφερε πρὸ πολὺ. Ἡ ἀγάπη ὠφελεῖ τὸν πλησίον τοὺς ἢ ἐλπίδα τὸν ἑαυτὸ τοὺς. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἦταν κάτι. Κ' ἦταν, μάλιστα, πολὺ. Μέσ' στὸ φοβερὸ κενὸ τῆς ψυχῆς ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν ἱστορία καὶ μπορούσε ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή νὰ γίνει ἓνα φοβερὸ ἱστορικὸ κενό, πρόβαλε ἡ ἐλπίδα γιὰ μιὰν αἰώνια ζωὴ. «Ἐσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος», δίδαξε ὁ Παῦλος. Κ' οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ βρίσκουν στὴ ζωὴ ἓνα νόημα μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ ζωὴ. Καὶ συγκρατήθηκαν. Κι' ἄρχισαν νὰ βρίσκουν καὶ στὸ θάνατο ἓνα νόημα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ θάνατο. Καὶ παρηγορήθηκαν.

Τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦσαν μέσ' στὰ ὄρια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου — ὄρια ποὺ μὲ τίς ἀδιάκοπες ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων εἶχαν πάψει οὐσιαστικὰ νὰ ὑπάρχουν — δὲν ἤξεραν, πρὶν ἡ ψυχὴ τοὺς ἀντικρῦσει τὸ πρόσωπο τοῦ Ἐσταυρωμένου, γιὰ ποιὸ λόγο ζοῦν καὶ γιατί πεθαίνουν. Ὅσοι εἶχαν βρεῖ διέξοδο στὴν ἀκολασία, εἶχαν γίνει ἀνάξιοι γιὰ κάθε ἱστορικὴ ἀποστολή. Ἄν ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος εἶχε συνυφανθεῖ τελεσίδικα μὲ τὴ μοῖρα τοὺς, θὰ εἶχε σβῦσει ἐπάνω στὸν τελευταῖο σπασμὸ μιᾶς κούφιας ἡδονῆς ποὺ θάταν ταυτόχρονα ἡδονὴ καὶ ἀναισθησία. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι — ὅσοι, χωρὶς τὴ διέξοδο τῆς ἀκολασίας, ζοῦσαν μιὰ βασανισμένη ζωὴ, μιὰ ζωὴ δίχως νόημα, δίχως ἐλπίδα, δίχως κομιάν ἠθικὴ ἢ διανοητικὴ ἱκανοποίηση — τί θάκαναν κι' αὐτοί; Ἄν δὲν ἦταν ἀνάξιοι, ἦταν, ὡστόσο, κι' αὐτοὶ ἀνίκανοι γιὰ κάθε ἱστορικὴ ἀποστολή. Φτωχοί, οἱ περισσότεροι, συφοριασμένοι, ζοῦσαν μέσ' στὸ κενὸ καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα τρόμου καὶ ἀγωνίας. Οἱ βάρβαροι, οἱ ἐπιδημίες, ἡ ἴδια ἡ ἐξουσία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ποὺ κι' αὐτὸ εἶχε πάψει νὰ «προστατεύει» καὶ σημείωνε τὴν παρουσία τοῦ μόνο πιέζοντος καὶ καταδιώκοντος τοὺς ὑπηκόους του, αὐτὲς ἦταν οἱ πραγματικότητες ποὺ μέσα τοὺς ζοῦσαν καὶ πέθαιναν οἱ ἄνθρωποι. Δὲν εἶχαν καν πατρίδα γιὰ τὸ κράτος δὲν ἦταν

πατρίδα. Ἀδύνατοι, ἀδοθήητοι, ἦταν ἀδύνατο νὰ σηκώσουν στοὺς ὤμους τοὺς τὴν ἱστορία πού ὡς ἐτοιμόρροπη ἐπιφάνεια τῆ συγκρατοῦσαν μόνο οἱ μισθοφόροι, βάρβαροι κι' αὐτοὶ ἢ τυχοδιώκτες καὶ ὄχι πολῖτες τῆς Ρώμης.

δ.— Ἄλλὰ οἱ ἀδύνατοι, οἱ ἀσθενεῖς, ἄκουσαν, ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλον, τῆ φωνῆ τοῦ Παύλου πού τοὺς εἶπε : «ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι». Κι' ἄρχισαν λίγο-λίγο νὰ νιώθουν ὅτι ἔχουν τὴ δύναμη νὰ σηκώσουν ἐπάνω τοὺς τὸ φορτίο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατοι, ἔπρεπε τάχα νὰ τὸ παραδώσουν στὴ μοῖρα καὶ στοὺς βαρβάρους ; «Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἄλλας τῆς γῆς . . . Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου», εἶπε στοὺς ἀδύνατους ἓνας ἀδύνατος πού δὲ μπόρεσε κἄν νὰ σηκώσει τὸ σταυρὸ τοῦ καὶ πού, ὡστόσο, εἶχε τὴ μεγάλη δύναμη, ὅταν τὸν σταύρωσαν, νὰ πεῖ : «πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασιν τὶ ποιούσιν». Ἔτσι, οἱ ἀδύνατοι, ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλον, ἄρχισαν νὰ γίνονται δυνατοί. Ἄρχισαν νὰ πιστεύουν, νὰ ἐλπίζουν, νὰ ἀποκοτῶν τὴ συνείδηση κάποιας μεγάλης ἀποστολῆς. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ χάος τῶν λαῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους πού εἶχε ἀπὸ καιρὸ πάφει νᾶναι «κόσμος», ἄρχισε νὰ προβάλλει ἓνας νέος κόσμος. Ὅσες δοκιμασίες κι' ἂν ἦταν ἀκόμα ταγμένη νὰ περάσει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἦταν πιά ἔτοιμη νὰ τὶς ζήσει καὶ νὰ τὶς ξεπεράσει. Εἶχε πιά ὀπλισθεῖ γιὰ δοκιμασίες αἰώνων. Τὰ στίφη τῶν βαρβάρων, κι' ἂν δὲν ἦταν ἱκανὴ πάντοτε νὰ τ' ἀντιμετωπίσει ἀποκρούοντάς τα, ἔγινε ὡστόσο ἱκανὴ νὰ τὰ ὑποδεχθεῖ ἀφομοιώνοντάς τα. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἡ ἀφομοίωση τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ, ἂν τοὺς ὑποδέχονταν Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι πού θὰ εἶχαν πάφει νὰ πιστεύουν στὸν ἑαυτό τους; Μόνον οἱ Χριστιανοὶ μπορούσαν ν' ἀφομοιώσουν τοὺς βαρβάρους· οἱ Χριστιανοὶ πού πίστευαν τόσο στὸν ἄνθρωπο, ὥστε ἀναζητοῦσαν τὸν ἄνθρωπο καὶ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν βαρβάρων. Καὶ ἀφομοιώνοντας τοὺς βαρβάρους οἱ Χριστιανοὶ, τοὺς ἔμπασαν ὁμαλὰ — χωρὶς κἄν νᾶναι τέτοια ἢ συνειδητῆ τους πρόθεση — καὶ στὴν κληρονομιά τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

Στὰ 341 μεταφράζεται ἡ Βίβλος στὴ γοθθικὴ γλῶσσα. Στὰ 443, οἱ Βουργουνδοί, ἀφού ἐγκαταστάθηκαν στὴ Σαβοῖα, ἀπάζονται τὸν Χριστιανισμὸ (τὸν Ἀρειανισμὸ). Στὰ 517 προσχωροῦν, μάλιστα, στὴν ἐπίσημη ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Στὰ 496 βαφτίζεται ὁ ἰδρυτὴς τοῦ φραγκικοῦ κράτους, ὁ Κλόβις ὁ Α΄. Ὅταν

ὁ ἅγιος Βενέδικτος, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων, εἶχε καταφύγει στὸ Μόντε - Κασσίνο, βασιανίζοντας τὸ ἀδύνατο κορμί του γιὰ νὰ γίνοι ἄξιος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὁ βασιλεὺς τῶν Ὀστρογόθων Τοτίλας (ἢ Βαδουίλας) ἄκουσε φήμες γιὰ τὸν ἅγιο, καὶ ἀνέβηκε — ὁ βάρβαρος, ὁ ἰσχυρὸς, ὁ κατακτητὴς — νὰ δεῖ καὶ νὰ συμβουλευθεῖ τὸν ἀδύνατο, τὸν ἀβοήθητο, τὸν ἄοπλο. Ἡ ἐπίσκεψις αὐτῆ, ποὺ σημειώθηκε στὰ 542, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς συμβολικώτερες σκηνές στὴν παγκόσμια ἱστορία. Κι' ὅσο γιὰ τὸν Τοτίλα, ἀφοῦ μπήκε στὴ Ρώμη καὶ πῆρε στὰ χέρια του, πολεμώντας μὲ τὸν Βελισσάριο, σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία (οἱ αὐτοκρατορικοὶ εἶχαν περιορισθεῖ στὴ Ραβέννα), στὸ τέλος νικηθῆκε ἀπὸ τὸν Ναρσή, καὶ λίγο ἀργότερα χάθηκε καὶ ὁ λαὸς του, χάθηκαν οἱ Ὀστρογόθοι, ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἱστορίας. Ἦρθαν, ὅμως, ἄλλοι, ἀμέτρητοι βάρβαροι· ὅλο καὶ κατέβαιναν καινούργια στίφη, γεμάτα ζωὴ καὶ σφρίγος, ἀπὸ τὸ βορρᾶ στὸν ἡλιόλουστο νότο. Τί θὰ γινόταν ὁ κόσμος, τί θὰ γίνονταν οἱ ἴδιοι, ἂν δὲν ἔβρισκαν μπροστά τους πάντα καὶ κάποιον ἅγιο Βενέδικτο γιὰ νὰ τὸν σεβασθοῦν; Στὰ 589 ἀσπάζονται τὸν Χριστιανισμό καὶ προσχωροῦν στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία οἱ Βησιγόθοι· στὰ 604 οἱ Λογγοβάρδοι. Καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς δὲν κατέβηκαν στὸ νότο, εἴτε γιὰτὶ δὲ μπόρεσαν ν' ἀνοίξουν δρόμο, εἴτε γιὰτὶ τοὺς συγκράτησαν οἱ θρῦλοι τῶν σκοτεινῶν δρυμῶν τους, εἶδαν τοὺς μισσιονάριους τοῦ Χριστιανισμοῦ νᾶρχονται αὐτοὶ κοντά τους, νὰ εἰσδύουν ἀπαλὰ καὶ ἀθόρυβα στοὺς κόλπους καὶ στὶς καρδιές τους. Ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Β' στέλνει τὸν Βονιφάτιο, ποὺ ἦταν ἀγγλοσαξωνικῆς καταγωγῆς, στὴ Θουριγγία, καὶ ὁ ἐμπνευσμένος μισσιονάριος ἰδρύει ἐκκλησιὰς καὶ μοναστήρια, συγκαλεῖ τὴν πρώτη ἐθνικὴ γερμανικὴ σύνοδο, στὰ 742, στὴ Φραγκφούρτη, καὶ γίνεται (στὰ 748) ἀρχιεπίσκοπος στὴ Μαγεντία. Μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ Φράγκων βασιλέων εἶχε ἤδη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνα, συνδεθεῖ μὲ τὸ σύμβολο τοῦ Σταυροῦ· ὁ Κάρολος Μάρτελλος σώζει μάλιστα τὸν Χριστιανισμό, ἀποκρούοντας τοὺς Ἀραβες, στὰ 732, στὸ Πουατιέ· καὶ στὸ ἔτος 800 — ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου — ὁ Κάρολος ὁ Μέγας δέχεται ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ Γ' τὸ χρίσμα καὶ τὸ στέμμα τοῦ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων. Ὁ αἰῶνας ποὺ ἄρχισε μ' αὐτὸν τὸν τελεσίδικο πῖν᾽ χωρισμὸ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴ Δύση, καὶ μὲ τὴν παράδοσι τῆς

νάας Εὐρώπης στὰ χέρια τῶν ἐκχριστιανισμένων χθесινῶν βαρβάρων, φέρνει τὰ βήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τὶς σκανδιναυικές χώρες καὶ ὀδηγεῖ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Νοτιοσλάβους στὸν Χριστιανισμό. Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη — ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα — ξεκίνησαν ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος γιὰ νὰ μεταφέρουν στοὺς Σλαῦους τὸ Εὐαγγέλιο, τὸ ἀλφάβητο καὶ τὰ γράμματα. Στὸν 1' αἰῶνα ἐπεκτείνει τὸ Βυζάντιο τὴ μεγάλη παιδαγωγικὴ του προσπάθεια καὶ στοὺς Ρώσους. Ἐνῶ οἱ Ρῶσοι ρίχνονται στὸ Βυζάντιο μὲ τὴν τυφλὴ βιαιότητα τῶν βαρβάρων, τὸ Βυζάντιο, ἀποκρούοντάς τους — στὰ 941 ἀποκρούστηκε ἡ μεγάλη ἐπίθεση τοῦ Ἴγκορ —, τοὺς ἀναποδίδει τὰ χτυπήματα (ἀπὸ διπλωματικὴ ἔστω σκοπιμότητα) μὲ τὸν Χριστιανισμό. Στὰ 957 βαπτίζεται, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ μεγάλη δούκισσα Ὀλγα καὶ ἂν ὁ γιὸς της ρίχεται πάλι στὸ Βυζάντιο, στὸν διάδοχό του Βλαδίμηρο προσφέρει ὁ Βασίλειος ὁ Β' τὴ φιλία του, τὴν ἀδερφή του τὴν Ἄννα ὡς σύζυγο, καὶ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία· τὸ Κίεβο γίνεται ἀπὸ τότε — ἀπὸ τὰ 989 ποὺ βαπτίστηκε ὁ Βλαδίμηρος — τὸ κέντρο μιᾶς βυζαντινῆς καὶ χριστιανικῆς ἀκτινοβολίας.

7.— Ἄς ξαναγυρίσουμε πάλι στὴν πηγὴ τοῦ ἱεροῦ ποταμοῦ γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε ἀκόμα περισσότερο τὶς ἐκβολές του. Ποιὰ ἦταν ἡ πηγὴ; Ἐνας κύκλος φτωχῶν καὶ ἀγράμματων, σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἦταν οὐσιαστικὰ ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία, πάντως στὸ πιὸ τσαλακωμένο περιθώριό της. Λίγα χρόνια πρὶν γεννηθεῖ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἦταν τὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ κύκλου, ὁ Ἰούλιος Καίσαρ καὶ ὁ Αὐγουστος εἶχαν θαμπώσει τὰ μάτια τοῦ κόσμου. Πῶς μπορούσε νὰ σταθεῖ μπροστὰ στοὺς πανένδοξους καὶ πασίγνωστους ὁ ἄσημος καὶ ὁ ἄγνωστος; Ὁ Μωϋσῆς ἦταν ἡγέτης λαοῦ καὶ ἔσωσε τὸ λαό του· ἐπραγματοποίησε τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴ σκλαδιὰ καὶ τὴν ἔθνικὴ ἀνωνομία. Ὁ Δαυὶδ ἦταν βασιλιάς καὶ ἥρωας. Τί ἦταν ὁ Ἰησοῦς; «Ἱστορικὰ» τίποτα. Ὁ Μωάμεθ, ἀργότερα, ἀνατάρραξε τὰ λιμνάζοντα ὕδατα τῆς ἱστορίας μιᾶς ὀλόκληρης φυλῆς ὡς ὑπεύθυνος πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἡγέτης. Τὸ Κοράνιο ἦταν ἡ νομοθεσία ἐνὸς νομοθέτη ποὺ ὡς ἡγέτης ἐνίκησε. Καὶ ὁ λαὸς ποὺ μὲ τὸ χερί του ἐνίκησε, παραδέχθηκε καὶ τὴ νομοθεσία — μιὰ νομοθεσία, ἄλλωστε, τόσο ἀνετη ποὺ ἐκολάκευε καὶ τὶς αἰσθήσεις — τοῦ νικητῆ ἡγέτη. Ὁ Ἰησοῦς, ἀντίθετα, νικήθηκε· νικήθηκε μάλιστα, χωρὶς νὰ προσέξει κανέναν

λαός ούτε αὐτὴ τὴν ἡττα του, γιατί δὲν εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς ἱστορικής ζωῆς τοῦ λαοῦ του· ἔζησε ἀπόμερα κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαό του, καὶ πέθανε χωρὶς κανένας ἱστορικὰ συνειδητὸς σύγχρονός του νὰ προσέξει καν τὸ θάνατό του. Δὲν εἶναι διόλου παράξενο τὸ ὅτι ὁ Μωάμεθ κατάρφερε νὰ ἐπιβάλλει στὸ λαό του — στὸ λαό ποὺ τὸν ὀδήγησε σὲ νίκες — ὀρισμένους κανόνες ζωῆς, τὸ πνεῦμα γιὰ ἐπίγειες κατακτήσεις, καὶ κοντὰ σ' αὐτά, ὡς ἐπικουρικὸ στοιχεῖο καὶ ἀνετὸ συμπλήρωμα, μιὰν ὑποτυπώδη πίστη. Ἦταν ἀπλούστατα ἕνας πολὺ εὐφυῆς καὶ μάλιστα πονηρότατος — ἴσως καὶ μεγαλοφυῆς — πολιτικός. Πέτυχε περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα· εἶχε ὅμως νὰ κάνει καὶ μ' ἕνα λαό ποὺ ἦταν μονάχα μιὰ πολὺ μεγάλη ἀγέλη. Ὁ Ἰησοῦς δὲν κατάρφερε τίποτα στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἱστορίας, καὶ τὸ γαϊδουράκι ποὺ ἐπάνω του ἐκάθισε γιὰ νὰ μπεῖ στὰ Ἱεροσόλυμα θυμίζει τὸ ἄσαρκο καὶ ἀνήμπορο ἄλογο τοῦ Δὸν Κιχότη. Ἦταν πραγματικὰ ἀσύλληπτα ἀπόμερα καὶ ἱστορικὰ οὐδέτερη ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ. Πῶς μπορούσε νὰ τὸν παραδεχθεῖ ὁ λαός του ποὺ οἱ προφητεῖες τὸν ἔκαναν νὰ περιμένει ἕναν πανίσχυρο βασιλιά ποὺ ὁ Θεὸς θὰ τοῦδινε «τὸν θρόνον Δαυίδ», ἕνα δυνατὸ ἡγετικὸ χέρι ποὺ θὰ τὸν ἔσωζε καὶ θὰ τὸν ἐδόξαζε; Μόνον οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ ἄρρωστοὶ ἀκουμποῦσαν ἐπάνω του καὶ κάτι περίμεναν· ἀλλὰ κι' αὐτὸ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, γιατί ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦταν Σπάρτακος γιὰ νὰ ξεσηκώσει τοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἄμοιρους, κάνοντάς τους θηρία κ' ἐγκληματίες. Ὁ Ἰησοῦς ἦταν τὸ ἀρνίον, ὁ ἀμνός. Τί θέση μπορούσε νὰχει στὴν ἱστορία ἕνας ἀμνός;

8.— Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἰσλαμισμοῦ σ' ἕναν ὀρισμένο κόσμον — σ' ἕναν κόσμον, ἄλλωστε, μονοκόμματης γεωγραφικῆς, κλιματολογικῆς καὶ ψυχικῆς ὑφῆς — ἦταν ἕνα ἱστορικὸ κατόρθωμα. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦταν ἕνα θαῦμα. Ἡ μόνη περίπτωση στὴν ἱστορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ λέξη «θαῦμα» εἶναι αὐτή.

Ὁ Μωάμεθ ἦταν ἄνθρωπος προσανατολισμένος στὰ ἐγκόσμια· ἦταν ἔμπορος ποὺ ἀφοῦ ἔχασε τὴν περιουσία του — τὴν περιουσία μιᾶς πλούσιας χήρας ποὺ τὴν πῆρε γυναίκα του — πῆγαινε κάθε τόσο κ' ἔκανε τὸν ἐρημίτη σὲ μιὰ σπηλιά, καὶ στὰ σαράντα του χρόνια ἀποφάσισε νὰ ὀνομάσει τὸν ἑαυτό του προφήτη. Ἀφοῦ πέθανε ἡ πρώτη του γυναίκα, παντρεύτηκε κάμπουρες

φορές κ' ἔκαμε πολλὰ παιδιὰ, καὶ στὰ 622 (στὰ πενήνταένα του χρόνια) φεύγει ἀπὸ τὴν ἐχθρική γι' αὐτὸν Μέκκα — ἡ φυγὴ αὐτή, ἢ κ' Ἐγίρα, θεωρήθηκε τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ Ἰσλαμισμού — καὶ πηγαίνει στὴ Μεδίνα. Θὰ τὸν σκότωναν, τάχα, στὴ Μέκκα ; Ἴσως, ναί. Ὁ Ἰησοῦς δὲν παντρεύτηκε καὶ δὲν ἔκαμε παιδιὰ· δὲν ἦταν ἔμπορος καὶ ἔδιωξε τοὺς ἔμπορους ἀπὸ τὸ ἱερό· «μὴ ποιεῖτε τὸν οἶκόν τοῦ πατρός μου οἶκόν ἔμπορίου». Καὶ ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ κινδύνου, δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἀλλὰ παραδόθηκε μόνος στοὺς ἐχθροὺς του καὶ σταυρώθηκε. Τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι ἡ φυγὴ καὶ ἡ σωτηρία, ἀλλὰ ἡ παράδοσις καὶ ὁ μαρτυρικός θάνατος.

Ὁ Μωάμεθ μπήκε στὴ Μεδίνα ὡς θριαμβευτὴς καὶ βασιλιάς, ὡς ἡγέτης λαοῦ. Καὶ ὅταν ἔγινε ἀρκετὰ δυνατός, πῆρε στὰ χέρια του τὸ ξίφος κ' ἔγινε ἡγέτης στρατοῦ. Ἡ μιὰ μάχη διαδέχεται τὴν ἄλλη, ὁ πόλεμος μὲ τὴ Μέκκα, τὴ γενέτειρά του, περθεῖ ἀπὸ κρίσιμες φάσεις — ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς ἦταν γιὰ τὸν Μωάμεθ ταπεινωτική —, καὶ στὸ τέλος, ὀκτῶ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴ φυγὴ του, μπαίνει ὁ προφήτης στὴ Μέκκα νικητής. Ἡ ἀραβικὴ χερσόνησος πέφτει ὀλόκληρη στὰ χέρια του· ὁ προφήτης προβάλλει ὡς δεσπότης, πολεμᾷ ἡρωϊκὰ καὶ συντρίβει τὰ ἀτίθασσα ὑπολείμματα τῶν εἰδωλολατρῶν Βεδουϊνῶν, ἔρχεται σ' ἐπαφὴ καὶ σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο πού τὶς διαδέχονται πολεμικὲς προστριβές, καὶ πεθαίνει στὰ 632, στὴ Μεδίνα, ἀκουμπώντας τὸ κεφάλι του στὴν ἀγκαλιὰ μιᾶς γυναίκας, τῆς πιὸ ἀγαπημένης ἀπὸ τὶς πολλὲς γυναῖκες του. Σκληρὸς πολεμιστὴς, ἀλλὰ καὶ μεγαλόφυχος· αὐστηρὸς στοὺς ἀνάξιους ὀπαδοὺς του, ἀλλὰ τρυφερὸς στοὺς καλοὺς καὶ γενναίους φίλους του· φανατικὸς στὴν πίστη του, ἀλλὰ καὶ ἀνεξίθρησκος ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων του· ἰδρυτὴς κράτους, ὀργανωτὴς ἑνὸς ὀλόκληρου λαοῦ, προφήτης μὲ τὸ ξίφος στὸ χέρι, ὁ Μωάμεθ δὲν ἔχει καμιὰν ὁμοιότητα μὲ τὸν ἀπαλὸ καὶ ἀδύνατο, μὲ τὸν ταπεινὸ καὶ ἱστορικὰ ἄσημο Ναζωραῖο. Ἔτσι καὶ ὁ Ἰσλαμισμὸς δὲν ἔχει καμιὰν ὁμοιότητα ἢ ἀναλογία μὲ τὸν Χριστιανισμὸ. Τὸ κράτος τοῦ Μωάμεθ ἄρχισε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προφήτη πού ἦταν περισσότερο ἐγκόσμιος ἡγεμόνας παρὰ προφήτης, τὶς κατακτητικὲς ἐπιδρομὲς του· καὶ ὅταν συμπληρώθηκαν τὰ πρῶτα ἑκατὸ χρόνια τῆς νέας χρονολογίας πού ὡς ἀρχὴ τῆς θεσπίσθηκε ἡ Ἐγίρα (τὸ ἔτος τῆς φυγῆς τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ

τῆ Μέκκα), ἡ ἐγκόσμια ἐξουσία τῶν διαδόχων τοῦ Μωάμεθ ἔφθανε ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά ὡς τὶς Ἰνδίες, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡς τὸν Ἀτλαντικὸ ὠκεανό. Οἱ Χριστιανοί, ἀντίθετα, ἦταν, μετὰ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ, μικρὲς κατατρεγμένες κοινότητες ποῦ ὄσπλες καὶ ἀνυπεράσπιστες ὄχι μόνον ἀνθεξαν, αἰῶνες ὀλόκληρους, στοὺς διωγμοὺς καὶ στὰ μαρτύρια, ἀλλὰ νικοῦσαν ἀδιάκοπα τὸν διώκτη καὶ ἐγκόσμιο νικητὴ τους. Ὁ Ἰσλαμισμὸς ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὸ νικητὴ στοὺς ἠττημένους· ὁ Χριστιανισμὸς, ἀντίθετα, ἀπὸ τοὺς ἠττημένους στὸ νικητὴ. Ὑστερ' ἀπὸ διωγμοὺς αἰῶνων νίκησε ὁ κατατρεγμένος — ὁ ἐγκόσμια ἠττημένος — Χριστιανισμὸς τὸ ρωμαϊκὸ κράτος καὶ τόκαμε δικό του· καὶ νίκησε, ὕστερα, μὲ τὴ σειρά τους, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, ὅλα τὰ νικηφόρα βάρβαρα στίφη τοῦ βερρᾶ καὶ τόκαμε δικά του. Ἐδῶ βρισκόμαστε πραγματικὰ μπροστὰ σ' ἓνα θαῦμα.

9.— Τὸ θαῦμα ποῦ σήμανε ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔσωσε καὶ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Χωρὶς τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος, δὲ θὰ μπορούσε νὰ διαμορφωθεῖ ὁ κόσμος, ὅπως τὸν ξέρουμε· ἄς ποῦμε, ὁ δυτικὸς κόσμος. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὸν Χριστιανισμὸ, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα θὰ εἶχε ταφεῖ καὶ χαθεῖ κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου. Τὸ πρῶτο εἶναι αὐταπόδεικτο. Τὸ δεύτερο βγαίνει, νομίζω, ἀπ' ὅσα ἀναπτύχθηκαν στὸ κεφάλαιο τοῦτο.

Ποιὸ εἶναι τὸ αὐταπόδεικτο; Χωρὶς τὸν Ἕλληνα καὶ τὸ πνεῦμα του δὲ θὰ εἶχαμε στὸν κόσμο τὴ συνείδηση τῶν διανοητικῶν μας δυνατοτήτων. Θὰ εἶχαμε, βέβαια, σοφοὺς καὶ προφήτες· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, ἐπιστήμη καὶ ἔρευνα. Θὰ εἶχαμε κράτη καὶ μάζες λαῶν· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, πολιτεύματα καὶ πολῖτες. Θὰ εἶχαμε τεχνικὰ ἔργα, ὅπως εἶχαν οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἀσσύριοι· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, τεχνικὴ βασισμένη στὴ συνειδητὴ κατάρκτηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Θὰ εἶχαμε ἔργα τέχνης καὶ ποιήματα· δὲ θὰ εἶχαμε, ὅμως, τὴν τέχνη καὶ τὴν ποίηση ὡς συνειδητὴ δημιουργικὴ ἀποστολή. Τὰ πάντα — καὶ τὰ πιὸ μεγάλα — θὰ ἦταν στατικά, ὅπως ἔμειναν στατικά στὴν Ἀσία καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν ἀραβικὸ κόσμο· τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς ἱστορίας θὰ εἶχε ἀπουσιάσει. Ἀπὸ τὸν Δημόκριτο καὶ τὸν Ἀρχιμήδη πάει μιὰ ἴσια γραμμὴ ὡς τὸν Νεύτωνα, τὸν Ἀϊνσταϊν, τὸν Πλάνκ, τὸν Ράδερφορντ. Ἀπὸ ποῦ ἄλλοῦ μπορούσε ν' ἀρχίσει ἡ γραμμὴ αὐτή; Ἀπὸ τὸν Σόλωνα, τὸν Κλεισθένη καὶ τὸν Ἀρι-

στοτέλη πάει μιὰ ἴσια γραμμὴ ὡς τῆ σημερινῇ πολιτικῇ πραγματικότητι καὶ θεωρίᾳ. Πῶς μπορούσε ν' ἀρχίσει ἡ γραμμὴ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Φαραῶ ἢ ἀπὸ τὸν Ναβουχοδονόσορ;

Ἄς μὴν ἐπιμείνω στὸ αὐταπόδεικτο. Δὲ θὰ ἐπιμείνω οὔτε στὸ δεῦτερο ἰσχυρισμό μου, δηλαδὴ στὸν ἰσχυρισμό, ὅτι χωρὶς τὸν Χριστιανισμό τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα θὰ εἶχε χαθεῖ ἢ θὰ εἶχε, πάντως, μιὰ τύχη τόσο ἀγνωστὴ πού δὲν ξέρουμε ἂν θὰ φθάναμε, ὅπως φθάσαμε, στὴ συγκρότηση τοῦ νεώτερου κόσμου, τοῦ θεμελιωμένου ἐπάνω του. Ὅτι εἶχα νὰ πῶ γιὰ νὰ στηρίξω τὸν τέτοιον ἰσχυρισμό μου, τὸ εἶπα.

Ἐπάρχει, ὅμως, ἓνα σημεῖο πού μένει σκοτεινόν. Πῶς μπορούμε νὰ ἰσχυρισθούμε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔσωσε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀφοῦ ἡ ἱστορία ἐμφανίζει τοὺς πρώτους μεγάλους Χριστιανούς νὰ τὸ πολεμοῦν καὶ ν' ἀποβλέπουν στὸν ἀφανισμό του;

Τὸ πρόβλημα δὲ βρίσκεται στὴν πρόθεση πού εἶχαν οἱ πρώτοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ πρώτοι χριστιανοὶ αὐτοκράτορες. Κι' ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς πολέμησαν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, τὸ πολεμοῦσαν μὲ τὰ μέσα πού τὸ ἴδιο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα τοὺς εἶχε διαθέσει. Τὸ πολεμοῦσαν ἐπικυρώνοντάς το. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἦταν, ἄσχετα κι' ἀπὸ τὴν καταγωγὴ τους, Ἕλληνες — κι' ἄς μὴν τῷθελαν νὰ εἶναι —, ἦταν φορεῖς ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ δὲν ἦταν τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ τὸν ἀποστάτη, τὸν σύγχρονό τους, ὅσο πίστευαν οἱ ἴδιοι ἢ ὅσο βγαίνει ἀπ' ὅσα ἔγραψαν καὶ εἶπαν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης προσπάθησε μάλιστα νὰ συμβιβάσει τὸν Χριστιανισμό μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἱερώνυμος πού εἶναι γιὰ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία ὅτι εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλοι ἱεράρχες γιὰ τὴν ὀρθόδοξον, καὶ πού ἦταν σύγχρονός τους, πόλεψε μάταια μέσα του γιὰ ν' ἀναγκάσει τὸν ἑαυτό του νὰ μὴ διαβάξει τὸν Κικέρωνα καὶ τοὺς ἐθνικοὺς συγγραφεῖς. Καὶ ὅσο γιὰ τὸν Αὐγουστίνον, αὐτὸς ἔγινε, χωρὶς νὰ τὸ θέλει, ὁ σημαντικώτερος καὶ ὁ πιὸ γερὸς κρίκος πού ἔδεσε τὸ ἀρχαῖον μὲ τὸ νεώτερον εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Αὐγουστίνου ἦταν ἐλάχιστα, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα του — πνεῦμα πού τὸν ἐμφανίζει ὡς τὸν πρῶτον νεώτερον Εὐρωπαῖον, ἓναν μεγάλο καὶ δραματικὸν πρόδρομον — εἶχε συνθέσει μέσα του τὰ ἑλληνικὰ καὶ κλασσικὰ στοιχεῖα τῆς διανοητικῆς ζωῆς μὲ ὅσα πολὺ ἀργότερα, στὸν προχωρημένον δυτικὸν Μεσαίωνα, πρόβαλαν ὡς ρωμαντικὸν ἀντίλογον, δη-

λαδῆ ὡς διαλεκτικὸ συμπλήρωμα τῶν ἑλληνικῶν, τῶν κλασικῶν στοιχείων. Τί σημασία εἶχε πιά γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἂν ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε, στὰ 529, τὴ νεοπλατωνικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὅλες τὶς ἄλλες «ἔθνικες» σχολές; Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα δὲν κατοικοῦσε σὲ καμιὰν ἀκαδημία καὶ σὲ καμιὰ σχολή. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού με τὸν Χριστιανισμὸ ξανάζησε ὁ τύπος τοῦ ἀνθρώπου πού εἶχε προκύψει ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ἓνας τύπος ἀνθρώπου πού, χωρὶς τὸν Χριστιανισμὸ, θὰ εἶχε χάσει, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω, κάθε θέληση ἢ δύναμη ζωῆς, ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη τὸ μεγάλο γεγονός, ἄσχετα ἀπὸ τὴ συνειδητὴ πρόθεση καὶ πολιτικὴ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ἢ τῶν αὐτοκρατόρων, εἶχε σημειωθεί: ἡ Ἑλλάς εἶχε διασωθεῖ. Καὶ στοὺς βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ πού παραλάβαιναν τὸν Χριστιανισμὸ, παραδινόταν, μαζί με τὸν Χριστιανισμὸ, καὶ ἡ Ἑλλάς, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου θεμελιώνεται ἡ ἔννοια τῆς παιδείας ἐπάνω στὴν ἰσοτίμη σχέση τῆς Ἀγίας Γραφῆς με τὸν Βιργίλιο καὶ τὸν Κικέρωνα, πού ἂν στὶς μέρες τους εἶχαν σημαίνει τὸν λατινικὸ ἐπίλογο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, στὶς μέρες τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἐσήμαναν τὸν λατινικὸ πρόλογο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πού ἦταν ταγμένο ν' ἀναγεννηθεῖ. Λίγο ἀργότερα, ἄλλωστε, στὸ Βυζάντιο, ὁ πατριάρχης Φώτιος πῆρε τὴ μεγάλη ἱστορικὴ πρωτοβουλία νὰ διασώσει ἄμεσα τὶς ἑλληνικὲς κλασικὲς πηγές.

Ὅταν ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Φίλιππος πῆγαν στὸν Ἰησοῦ γιὰ νὰ τοῦ ποῦν ὅτι κάποιοι Ἕλληνες θέλουν νὰ τὸν ἴδουν, ὁ Ἰησοῦς τοὺς ἀποκρίθηκε καὶ τοὺς εἶπε: «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου». Μέσα στὴ ρῆση αὐτὴ ὑπάρχει ἓνα νόημα πού ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Φίλιππος δὲ θὰ τὸ κατάλαβαν. Πῶς μπορούσαν νὰ τὸ καταλάβουν τὴν ὥρα ἐκείνη; Ὡστόσο, τὸ νόημα τῶν λέξεων αὐτῶν τοῦ Ἰησοῦ ἔγινε τὸ νόημα τῆς ἱστορίας δυὸ χιλιάδων χρόνων. Δὲ δοξάσθηκε ὁ Ἰησοῦς μόνον, ἐπειδὴ τὴ διδασκαλία του τὴν παράλαβε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ. Δοξάσθηκε, ἐπειδὴ, μαζί του, μαζί με τὸν Ἰησοῦ, σώθηκε καὶ ἀναστήθηκε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Ὁ Ἰσλαμισμὸς μπορεῖ νὰ ἐξαπλώθηκε σ' ἐκτάσεις τεράστιες· ἀλλὰ ἐξαπλώθηκε προπάντων σ' ἐκτάσεις ἐρήμου, στοὺς ἄπειρους κόκκους τῆς ἄμμου πού μέσα τῆς βούλιαζε στατικὰ καὶ μοιρολατρικὰ ἡ ἱστορία. Ὁ Χριστιανισμὸς

ἐξαπλώθηκε σ' ἐκτάσεις πολὺ μεγαλύτερες, προπάντων σὲ ἐδάφη στέρεια, στὰ πιὸ πολὺχρώμα λαγκάδια, στοὺς πιὸ διαφορετικούς λαούς, καὶ προπάντων στὶς κοιτίδες τῶν πιὸ δυναμικῶν πολιτισμῶν, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ. Οἱ Ἄραβες, οἱ ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸν Ἰσλαμισμό, ἀφιέρωθηκαν καὶ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐκαλλιέργησαν τὰ μαθηματικά, τὴ γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδη, τὴν ἀστρονομία, τὴν ἰατρικὴ καὶ μὲ κάποιαν ἰδιαίτερη πρωτοτυπία τὴ χημεία. Ὡστόσο, δὲ μπόρεσαν νὰ ἀξιοποιήσουν δυναμικὰ τὴν ἀφομοίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος· καὶ ἡ παροδικὴ συμβίωση τῆς ἀραβικῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα — στὴ Βαγδάτη, στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἰσπανία — εἶναι μονάχα ἓνα γραφικὸ καὶ παράξενο ἐπεισόδιο στὴν ἱστορία. Οἱ χριστιανικοὶ, ἀντίθετα, λαοὶ — ἀκόμα καὶ οἱ χθεσινοὶ βάρβαροι — γίνονται οἱ δυναμικοὶ συνεχιστὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ δημιουργοὶ, μὲ βάση τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ κίνητρο ζωῆς τὸν Χριστιανισμό, τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ὅπως τὴν ξέρουμε σήμερα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ κατάφερνε καὶ ὁ Ἰσλαμισμὸς, ὁ ἀραβικὸς κόσμος, νὰ διασώσει τὴν ἑλληνικὴ σκέψη· ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τὴν παράτησαν οἱ Ἄραβες, τὰ ὑπερήφανα αὐτὰ παιδιὰ τῆς ἐρήμου, ὅταν εἶδαν ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης πῆραν αὐτοὶ τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ συστηματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος· ἀφοῦ δὲ μπορούσαν νάχουν τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, προτίμησαν νὰ κόψουν κάθε δεσμὸ μαζὶ του καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ, γενικώτερα, σκέψη. Δὲν ἤθελαν νὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλοι συνιδιοκτῆτες τοῦ αὐτοῦ ἀγαθοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἂν κάνουμε τὴν ὑπόθεση, ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ θάβφιναν τοὺς Ἄραβες νὰ παραλάβουν μόνοι τους τὴν ἑλληνικὴ κληρονομία, τί θὰ γινόταν τάχα μὲ τὴν κληρονομία αὐτή; Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ ψυχὴ καὶ τὸν Ἰσλαμισμό θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἡ οὐσιαστικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἡ δημιουργία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ξέρουμε. Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα θὰ τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ Ἄραβες, ὅπως καλλιεργοῦν τὸ πνεῦμα τοῦ Κορανίου, στατικά, γραμματικά, μοιρολατρικά.

10.— Μήπως θὰ μπορούσαν, ὅμως, οἱ Ἰουδαῖοι νὰ πραγματοποιήσουν ὅ,τι ἐπραγματοποίησαν οἱ χριστιανικοὶ λαοί; Ἄν εἶχε ἀπουσιάσει ἀπὸ τὴν ἱστορία ὁ Χριστιανισμὸς, δὲ θὰ μπο-

ρούσε, τάχα, ὁ Ἰσραήλ, ποὺ οἱ προφῆτες του τὸν εἶχαν ὀπλίσει μετὴν πιὸ θαυμαστὴ ἱστορικὴ καρτερίᾳ, νὰ σώσει τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ του ἀποσύνθεσιν, καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὸ νεώτερον εὐρωπαϊκὸν κόσμον, ὅπως τὸν ξέρουμε ἢ σὲ μιὰ κάποια ἀνάλογη μορφή;

Τὸ ἐρώτημα εἶναι θεμιτό· ἡ μόνη ὅμως δυνατὴ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Ὁ Ἰσραήλ εἶναι ἓνα μεγάλο ἱστορικὸ φαινόμενον· ἓνα φαινόμενον, ὅμως, ποὺ τὸ μεγαλεῖο του ἦταν ταγμένον νὰ περιορισθῇ ἱστορικὰ μὲς ἐπὶ τὸν ἑαυτὸν του, ἐπὶ τὸν ἐρημικώτατον κλειστὸν ἑαυτὸν του. Καμιὰ ψυχὴ λαοῦ δὲν ἐμφανίζεται ἐπὶ τὴν ἱστορίαν τόσο στεγανὴ ὅσο ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ δύναμις της ἦταν δύναμις δική της, ἀποκλειστικὰ δική της, καὶ δὲν ἤθελε ἢ δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ δύναμις ἄλλων λαῶν, νὰ μεταβιβασθῇ σὲ ἄλλους. Ὁ Ἰσραήλ, ἐπὶ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν του, εἶχε δυὸ μεγάλας φάσεις: τὴν φάσιν τῆς δουλείας καὶ τὴν φάσιν τῆς διασποράς. Ἡ δευτέρη ἄρχισε ἐντατικὰ δυὸ - τρεῖς αἰῶνες π. Χ., κ' ἔτσι διασταυρώθηκε μετὴν πρώτη. Οὔτε ὡς ὑπόδουλος, οὔτε ἐπὶ τὴν κατάστασιν τῆς διασποράς του, δὲ θέλησε ὁ Ἰσραήλ ποτὲ νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν κατακτητὴν του ἢ τὸ ξένον περιβάλλον του, κ' ἀκόμα λιγώτερον νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸν κατακτητὴν ἢ τοὺς ξένους. Ἡ δύναμις του ἦταν ἡ κλειστὴ ἄμυνα, ποτὲ ἡ ἀφομοίωσις, ἡ ἐνεργητικὴ ἢ ἡ παθητικὴ. Κι' αὐτὸς ὁ προσηλυτισμὸς ἀσκήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους σὲ περιορισμένην ἔκτασιν. Κι' ἀκόμα λιγώτερον ἀσχολήθησαν οἱ Ἰουδαῖοι μετὴν ἀφομοίωσιν ξένων πολιτισμῶν ποὺ κι' αὕτη εἶναι μιὰ δύναμις, ὅταν ὁ πολιτισμὸς ποὺ τάσσεσαι ν' ἀφομοιώσῃς εἶναι μέγας καὶ θὰ χανόταν ἂν δὲν τὸν ἀφομοίωσες. Ὁ Ἰσραήλ δὲν ἐνδιαφέρθηκε διόλου γιὰ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, καὶ ὅταν τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος, στίς ὥρες τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐκινδύνευε νὰ χαθῇ, δὲν ἔδειξε καμιὰ διάθεσιν γιὰ νὰ τὸ σώσῃ. Ὁ Ἰώσηπος ποὺ ἔζησε, ἔδρασε καὶ ἔγραψε ἐπὶ τὸν Α' αἰῶνα μ.Χ. καὶ ποὺ συνδυάζει μεσὰ τοῦ τὸν ἰσραηλιτικὸν πατριωτισμὸν μετὴν ἑλληνομάθειαν καὶ μετὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν συνείδησιν, ἦταν μιὰ χτυπητὴ καὶ περίεργη ἐξαίρεσις. Μόνον ἐπὶ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ἀφοῦ κράτησαν χιλιάδες χρόνια κλειστὴ μεσὰ ἐπὶ τὸν ἑαυτὸν τοὺς τὴν ψυχὴν τοὺς, ἀποφάσισαν οἱ Ἰσραηλιτῆς ν' ἀνοίξουν λίγο - λίγο τὰ παράθυρά της καὶ ἄρχισαν νὰ ἐπηρεάζονται καὶ νὰ ἐπηρεάζουν. Αὐτὸ, ὅμως, ἔγινε, ὅταν πιὸ ὁ βασιμισμένος ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐπὶ τὰ βόρεια

λαϊκά στοιχεία εύρωπαϊκός κόσμος είχε σχηματισθεί και μπει
στο δρόμο τῆς παγκόσμιας ἀποστολῆς του.

Ἔτσι, οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν πολὺ λιγώτερο κι' ἀπὸ τοὺς Ἄρα-
βες ταγμένοι νὰ παραλάβουν καὶ νὰ σώσουν τὴν ἑλληνικὴ κλη-
ρονομιά. Ἡ ἱστορικὴ στάση τους, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ἦταν
ἀπόλυτα ἀρνητικὴ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ θετικὴ μόνο πρὸς τὰ μέσα,
πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό τους. Ἡ ψυχὴ τοῦ κάθε Ἰουδαίου ἦταν
καὶ μιὰ πολιορκημένη πόλη ποὺ δὲν ἐννοοῦσε νὰ παραδοθεῖ, οὔτε
ὁμῶς καὶ νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ βίαιη ἔξοδο. Κλειστὸς ὁ Ἰσραὴλ
μέσ' στὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του, μὲ τὸ βαθὺ αἶσθημα ὅτι εἶναι ὁ
περιούσιος λαὸς, δὲν ἤθελε νὰ πάρει στὰ χέρια του τὸν κόσμον.
Ἄν ὁ κόσμος χανόταν, ἂν ἡ ἀποσύνθεση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πο-
λιτισμοῦ καὶ τῶν λαῶν ποὺ ἦταν φορεῖς του δὲν εἶχε ἀνακοπεῖ
μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ἰησοῦ καὶ μὲ τὴν νέα ἐλπίδα ποὺ χάρισε
στοὺς ἀνθρώπους ὁ Χριστιανισμὸς, ἂν, μ' ἄλλα λόγια, σημειω-
νόταν ἕνας νέος μεγάλος κατακλυσμὸς, ὁ Ἰσραὴλ, παρακολου-
θώντας μὲ ἀπάθεια τὰ γεγονότα καὶ ἀφίνοντας τὸν κόσμον νὰ
χαθεῖ, θὰ διεκδικοῦσε μόνο τὴ δική του σωτηρία μέσα σὲ μιὰ
καινούργια κιβωτό. Τὸ ὄρος Ἄραράτ ἦταν τὸ μόνιμο σύμβολό
του. Καὶ μέσ' στὴν κιβωτὸ δὲ θὰ φρόντιζε νὰ πάρει μαζί του καὶ
νὰ διασώσει τίποτα ποὺ νὰ θυμίζει τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, τίποτα
ποὺ νάναί ἔξω ἀπὸ τὴ δική του παράδοση, ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ
τοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ.

Μὲ τὸν Χριστιανισμὸ δὲν παραδόθηκε μόνο τὸ ἑλληνικὸ
πνεῦμα στοὺς λαοὺς ποὺ ἀπάρτισαν τὸν καινούργιον εύρωπαϊκὸ
κόσμον, ἀλλὰ παραδόθηκε σ' αὐτοὺς καὶ ὁ λόγος τῶν προφητῶν
τοῦ Ἰσραὴλ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἰσραὴλ ἤθελε νὰ κρατήσει μόνο γιὰ
τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι ἡ δημιουργικὴ ἐπίδραση τοῦ λόγου τῶν
προφητῶν δὲν ἀσκήθηκε μόνον ἐπάνω στὴν ψυχὴ τῶν Ἰσραηλι-
τῶν, ὀπλίζοντάς τὴν μὲ τὴ δύναμη τῆς πιὸ θαυμαστῆς ἱστορικῆς
καρτερίας, ἀλλὰ ἀσκήθηκε, μὲ μεσάζοντα τὸν Χριστιανισμὸ, κ'
ἐπάνω στὴν ψυχὴ ὅλων τῶν εύρωπαϊκῶν λαῶν, βοηθώντας κι' αὐ-
τοὺς στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων ἱστορικῶν δοκιμασιῶν ποὺ
τοὺς εἶχε ἐπιφυλάξει ὁ Θεός, ὁ ἴδιος Θεὸς ποὺ οἱ Ἰουδαῖοι τὸν
ἤθελαν μόνο δικό τους.

Ὁ Ἰησοῦς ἦρθε στὸν κόσμον, κ' ἔσωσε τὸν κόσμον, ἵνα πλη-
ρωθῶσι τὰ ρηθέντα διὰ τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες, χωρὶς νὰ τὸ
θέλει ὁ Ἰσραὴλ, ἔγιναν ἔτσι προφῆτες ὅλων τῶν λαῶν, τῶν χρι-

στιανικῶν λαῶν. Ὁ Ἰησοῦς ἔκαμε τὸ λόγο τους παγκόσμιος. Καὶ
στὸ λόγο τῶν προφητῶν πρόσθεσε τὸ δικό του λόγο ποῦ εἶναι ὁ
πιο ἀνθρώπινος καὶ ταυτόχρονα ὁ πιο θεῖος. «Μὴ νομίσητε ὅτι
ἦλθον καταλύσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας· οὐκ ἦλθον καταλύ-
σαι ἀλλὰ πληρῶσαι». Ὁ μεγαλύτερος ἐπαναστάτης τῶν αἰῶνων
δὲ χρειάστηκε νὰ καταλύσει τίποτα· δὲν καταδέχθηκε νὰ κατα-
λύσει. Ἐπάνω στοὺς νόμους τοὺς παλαιοὺς ἔχτισε τὸ νέο νόμο.
Ἐπάνω στοὺς καιρικοὺς τὸν αἰῶνιο. Ὁ μεγαλύτερος ἐπαναστά-
της τῶν αἰῶνων δὲν ἦταν λύκος· ἦταν ἀμνός.